

Radenko ŠČEKIĆ*, radenkosc@ucg.ac.me

DRUŠTVENO-POLITIČKA SITUACIJA U SFRJ 1979–1989. Analize i uticaj spoljnih faktora

ABSTRACT: *The years before and after the death of Josip Broz Tito represent a turbulent socio-economic period through which the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) was passing. This period was marked by economic problems, an unprofitable economy, a growing national debt, unemployment, and shortages of essential consumer goods, as well as the dysfunctionality of a complex state system with elements of confederalism. Unrest and conflict in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija triggered other latent nationalisms within the state that had been smoldering for decades. The federal government and security services sought to act preventively through secret state plans and codes in case of threats to the constitutional order and territorial integrity of the state, whether from external or internal sources.*

KEYWORDS: *SFRY, nationalisms, Kosovo and Metohija, state secrets, plans and codes.*

Uvod

Naučna istraživanja koja imaju u fokusu stanje u Jugoslaviji osamdesetih godina nisu velika. Dosadašnja istoriografija i istraživači sagledavali su taj period u širem kontekstu, apostrofirajući vezu između Ustava 1974, smrti Broza i eskalacije mnogobrojnih problema u zemlji. Ti problemi mogu se okarakterisati kao društveno strukturalni, međunacionalni i ekonomski.¹ Na

* Autor je naučni savjetnik u Istorijском institutu UCG.

¹ „Avgusta 1982. jugoslovenski vrh je formulisao novi ekonomski program razvitka poznat kao *Dugoročni program ekonomske stabilizacije*. Komisija koja je izradila ovaj program poznata je kao Krajgerova komisija, po Sergeju Krajgeru, predsjedniku komisije. Program je formulisani i donijet nakon uzbune koja je nastala u ljeto 1981. kada zemlja više nije mogla da vraća inostrane dugove. Tadašnji sekretar za finansije savezne vlade, odnosno Save-

taj način se uočava cijeli kompleks problema u kojima se Jugoslaviji našla početkom osamdesetih, neodvojiva od geopolitičkog hladnoratovskog konteksta.²

Kompleksnost državnog uređenja SFRJ, koje je nakon ustavnih promjena tokom 70-ih godina iz federalnog pretočeno *de facto* u konfederalno, stvaralo je podlogu kako za pojačano generisanje unutrašnjih problema, tako i za potencijalni upliv inostranih interesa. Ustavom iz 1974. godine broj članova Predsjedništva SFRJ smanjen je sa 22 na 8, tako da su republike i pokrajine imale po jednog predstavnika.³ Time je djelimično riješeno pitanje predsjednika SFRJ nakon odlaska jedinog i neprikosnovenog autoriteta Josipa Broza, dok je pitanje predsjednika Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) riješeno 1978. godine, uvođenjem kolektivnog predsjedništva s jednogodišnjim rotirajućim predsjednikom.⁴ Federacija je imala ovlašćenja koja je izričito dobila ustavom, dok su se sve ostale vlasti „spustile“ na republički i pokrajinski nivo, regulisane njihovim posebnim ustavima.⁵ Neredi i sukobi u AP Kosovo i Metohija⁶, u periodu nakon smrti J. B. Tita, bili su dodatni okidač i generisali porast ostalih nacionalizama na prostoru SFRJ.⁷ To je dodatno pospješivano podrškom iz emigrantskih krugova i uticajem involviranih

znog izvršnog vijeća - SIV-a, Petar Kostić, iznio je da „spoljnoj likvidnosti prijeti kolaps“, što je bio povod da se u Skupštini SFRJ otvori rasprava o odgovornosti funkcionera za javne izjave. Godine 1983. utvrđeno je da banke ne mogu da otplaćuju ni kamate ni kredite. Ali ni tada nije pokrenuta javna rasprava o stranim dugovima i njihovoj otplati. Protiv člana Saveznog izvršnog vijeća J. Smolea otvorena je rasprava zato što je javno ukazao na taj problem.” - Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. III, Nolit, Beograd 1988, str. 453.

² Branko Kasalo, *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980–1987*, Sveučilište u Zadru, Zadar 2017, str. 2.

³ Prema svjedočenjima pojedinih sudionika događaja u vrijeme Hrvatskog proljeća, Josip Broz je na jednoj od sjednica SKJ izjavio saradnicima da je dobio ponuda Leonida Brežnjeva za sovjetsku pomoć Jugoslaviji u smirivanju stanja. Milivoj Bešlin, „Liberalna koalicija“ između saradnje i nerazumevanja: odnos političkih elita Srbije i Hrvatske 1969–1971.“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, FPZ, Zagreb 2012, str. 157; Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.–2005.*, Prometej, Zagreb 2006, 104, 135.

⁴ „Ustav iz 1974. je uspostavio sistem koji regeneriše nacionalizam, dajući impulse izgradnji koncepcije nacionalnih država u sklopu Jugoslavije, koje su se oslanjale, pri tome, na tendencije federalizacije partije.“ - B. Petranović, n.d. str. 416.

⁵ B. Kasalo, n.d. str. 45.

⁶ „Privredno nedovoljno razvijenim područjima odobreno je od 1981. do 1984. godine 841,5 miliona dolara, ili 51,5% od ukupno odobrenih kredita Narodne banke Jugoslavije, od čega SAP Kosovu 348 miliona dolara. Društvena zajednica je preko Federacije privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovu dala od 1966. do 1984. godine oko 549 milijardi dinara, ili oko 3% društvenog proizvoda privrede”. - B. Petranović, n.d. str. 464.

⁷ „Nacionalizam postaje politička doktrina kada se nacija počinje vezivati za ideju nacionalnog suvereniteta... tada ona postaje nacionalna zajednica.“ - Aleksandra Đurić Bosnić, *Kultura nacije: između krvi i tla*, University press, Sarajevo 2016, str. 21.

inostranih obavještajnih službi, kojima je bilo u interesu nestabilno stanje i eventualni raspad države.⁸ Analize zapadnih ambasada iz Beograda iz tog perioda precizno i jasno odslikavaju svu kompleksnost SFRJ⁹ kao društvenog eksperimenta, koja je nakon Ustava iz 1974. godine, *de facto* bila konfederacija uz pravo veta republika i pokrajina na odluke centralnih, saveznih organa. Permanentno su jačali republički i pokrajinski partijski feudalizmi, nauštrb organa federalnih/centralnih vlasti u Beogradu.¹⁰ To se ogledalo kako na polju ekonomije tako i na polju međunacionalnih odnosa, ali i u diversifikaciji jednog od stubova režima - Službe državne bezbjednosti (SDB) koja se praktično podijelila na republičke, filtrirajući informacije prema saveznoj centrali u Beogradu.

Kriza međunacionalnih odnosa

Dešavanja na Kosmetu, partijska kombinatorika nakon smrti dotadašnjeg višedecenijskog autoriteta Tita, ekonomska kriza i jačanje republičkih etatizama – nalazili su se u fokusu analiza ambasada u Beogradu, u prvom

⁸ Zanimljiv je izvještaj iz 1985. Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CKSKJ) o spoljnim i unutrašnjim pritiscima na Jugoslaviju, o spoljnom faktoru koji pokušava da ga uruši. Opasnost se prepoznaje od psihološko-propagandnog pritiska na jugoslovenske građane koji se sprovodi preko različitih knjiga, publikacija, filmova, muzike, direktnih kontakata. Uz objašnjenje da „zapadnjačka propaganda u Partiji vidi najveći problem za dalji razvoj društva i da se samoupravljanje toleriše samo kao prelazni oblik ka tržišnoj ekonomiji”. I da je glavni cilj: eliminisanje Partije kao vodeće idejno-političke snage društva, koje se sprovodi medijskim aktivnostima preko radio-stanica: *Slobodna Evropa*, *BBC*, *Radio Moskva* i sl. Interesuju se i za aktivnosti u međunarodnim kulturnim i informativnim centrima, koje opisuju kao: „punktove direktnog inostranog propagandnog nastupa”. A kao ozbiljan problem zapažaju i dobre veze domaćih intelektualaca i naučnih radnika sa ljudima iz ovih centara. Za partijski vrh poseban problem predstavlja podrška uglednih međunarodnih književnika, intelektualaca i poznatih ličnosti iz svijeta koji ukazuju na kršenje osnovnih ljudskih prava i ograničavanje sloboda. – Više o tome: A. Prekić, „Nepriлагоđeni totalitarizam“, <https://portalanalitika.me/>, 20. 4. 2019.

⁹ U analizi CIA (NIE 31-57) od 11. juna 1957. zaključuje se da „jugoslovenska komunistička diktatura ostaje jaka i očigledno jedinstvena“, (D. Bisenić, str. 184) ali se ipak analiziraju potencijalni scenariji za period nakon Tita. (D. Bisenić, str. 193-4) J.B. Tito je 1957. tajno nastojao da zadrži veze sa NATO preko neformalne vojne razmene sa Grčkom. (197). Vukman, Peter, „The British Foreign Office on Yugoslav-Greek Relations Between 1949 and 1967”, in: Metin Ünver (Ed.). *Turkey & Serbia: Changing Political and Socio-Economic dynamics in the Balkans*, International Balkan Annual Conference Book Series (6), (Istanbul University 2018): 48.; Slobodan Janković Osvrt, <http://repozitorijumips.rs/910/1/Ni-42-14.pdf>

¹⁰ Kako ističe Branko Petranović: „Jugoslavija je ovih godina postala državni simbol, jer vlast pripada republičkim, pokrajinskim oligarhijama. Savezna birokratija vlada samo onoliko koliko joj dozvoljavaju republičko-pokrajinske birokratije. Ni daleko bogatija država od Jugoslavije ne bi mogla izdržati tako ogromne i neracionalne rashode nacionalnih birokratija.“ – n.d. str. 469.

redu američke i britanske i njihovih specijalnih službi. Uprkos snažnom odgovoru centralnih, federalnih vlasti u smislu uvođenja vanrednog stanja¹¹ i jačanja bezbjednosnog aparata policije i vojske 1981–1983. godine, tokom narednih godina dolazilo je povremeno do nereda, industrijskih sabotaza, pa čak i terorističkih akcija, pa je bilo evidentno da nije uspostavljena kontrola nad situacijom na Kosmetu.¹²

U tom kontekstu, američka Centralna obavještajna agencija (CIA)¹³ u svom izvještaju iz septembra 1981. godine ističe „nesposobnost Beograda da riješi suštinske probleme. Najveći od trenutnih problema su posljedice krvavih nereda etničkih Albanaca na Kosovu prošlog proljeća. Uprkos raspoređivanju 8.000 pripadnika vojske federalnih snaga i policije u Pokrajinu, otpor naporima Beograda da se normalizira stanje uključuje sporadične pokušaje organizacije nereda i izbijanje oružanog otpora“.¹⁴

U internim izvještajima Radija Slobodna Evropa i radija Sloboda - RFE/RL iz aprila 1981. godine, isticano je, da „ako se Jugoslavija stvarno želi suočiti sa problemom, neophodno je da se otvoreno i iskreno suoči sa situacijom i da prestane za unutrašnje probleme kriviti spoljne izmišljene neprijatelje“.¹⁵ Jedan od vodećih autoriteta toga doba, Stane Dolanc, član Predsjedništva CK SKJ, u izjavi za medije istakao je da „iako nije odbacio mogućnost inostranog uplitanja u nered, glavninu krivice stavio je na na-

¹¹ Lazar Koliševski je aprila 1981. ukazao da je politika Albanije bila jedno od najznačajnijih izvorišta „nacionalističke euforije“, ali ne i njen jedini uzrok. Koliševski je navodio propuste albanskog rukovodstva, tezu „slaba Srbija – jaka Jugoslavija“ i stvaranje mamutskog univerziteta u Prištini koji je po njemu bio potencijalno žarište nacionalizma. Dio kosovske birokratije spojio se sa dijelom albanske inteligencije sa Prištinskog univerziteta i Akademije nauka i umjetnosti Kosova. Demonstracije su ugušene angažovanjem vojno-milicijskih snaga. - B. Petranović, str. 449.

¹² Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, Golden marketing, Zagreb 378; B. Kasalo, n.d. 118,

¹³ U knjizi „*Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*“ između ostalog stoji i sledeće: „Problemi koje jugoslovenske vode imaju u rješavanju ekonomskih problema zemlje i sa albanskim manjinskim pitanjem odražavaju činjenicu da se Jugoslavija kreće ka labavoj konfederaciji osam republičkih i pokrajinskih centara moći... Titova stara garda se takođe suočava sa generacijskim jazom. Mladi, bolje obrazovani članovi partije ogorčeni su zbog njihove produžene dominacije, tzv. Horizontalnu rotaciju, odnosno praksu da stariji rukovodioci beskonačno prelijeću između republičkih i saveznih pozicija ...“ (priredio M. Pavlović, Institut za savremenu istoriju, Fakultet bezbjednosti, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 274).

¹⁴ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems“, Information, 14. 9. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf), 1. B. Kasalo, n.d. str. 129; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za savremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

¹⁵ Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: Open Society Archives, Budapest: Records of Radio Free Europe: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „The Kosovo Events in Perspective“, 28. 4. 1981., 2-4.

cionaliste unutar Jugoslavije“.¹⁶ Prema izvještaju Cije, general Jugoslovenske narodne armije (JNA) Šiljegović je javno istakao da su „*velike pogreške bile učinjene i politički promašaji pretrpljeni za Titova života*“. U prevodu: „da sada Titovi nasljednici moraju žeti posljedice onoga što je njihov voljeni vođa posijao za života“.¹⁷

Partijski funkcioner iz Slovenije, Jože Smole, uputio je kritiku kolegama u Beogradu, koji su previše insistirali na isticanju inostranog uplitanja u događaje na Kosovu, tvrdeći da takav stav nameće zaključak da je Jugoslavija samo pion u rukama stranih obavještajnih službi i da ne upravlja svojom sudbinom. U tom kontekstu je dodao: *Nije dobro za nas da upadamo iz jednog ekstrema u drugi: jedan dan tvrdimo da nas cijeli svijet aktivno podržava, zainteresovan za jugoslovensko jedinstvo i teritorijalni integritet; drugi dan prelazimo na drugi ekstrem i stvaramo dojam da je barem polovina svijeta protiv Jugoslavije*.¹⁸ Mitja Ribičič¹⁹, iz slovenačkog SK, izjavio je: „(...) Kosovo je bilo najsnažnija potvrda da je nacionalistički varvarizam naše najveće zlo. Ovo zlo je bilo uspješno na Kosovu jer tamo nije bilo ideološki jake Partije ni šireg Socijalističkog saveza ni ostalih progresivnih snaga (...)“²⁰ Ovakve i slične izjave jugoslovenskih državnih i partijskih zvaničnika ukazivale su na duboku institucionalnu krizu u kojoj se nalazila SFRJ tokom prve polovine osamdesetih godina 20. vijeka. Ekonomska kriza je za posljedicu imala budžetske rezove u okviru sanacionih planova oporavka privrede, čime su bila ugrožavana socijalna davanja i socijalna sigurnost.²¹

Na Zapadu, aktuelni su bili stereotipi o Jugoslaviji. Opisivana je kao zemlja koju čine „šest republika, pet naroda, četiri jezika, tri religije, dvije azbuke i jedna partija (pod Titom)“.²² Obavještajne analize zapadnih speci-

¹⁶ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Unrest in Kososvo Subsides“, 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371967.pdf)

¹⁷ Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude toward Albania Suggested“, 18. 5. 1981., 2.; B. Kasalo, n.d. str. 123;

¹⁸ Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude Toward Albania Suggested“, 18. 5. 1981, 5.; B. Kasalo, n.d. str. 124;

¹⁹ Mitja Ribičič je u svojstvu predsjednika SIV-a, tokom ranije posjete SSSR-u, bio upozoren od sovjetskih rukovodilaca da neće ostati ravnodušni ako socijalizam u Jugoslaviji bude ugrožen. – više u: Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica 2000, str. 16.

²⁰ Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „Slovenian Leader against Draconian Prison Sentences in Kosovo“, 28. 9. 1981, 2-3. B. Kasalo, n.d. str. 132

²¹ U multietničkim društvima, kakvo je bilo jugoslovensko, „samo zadiranje u socijalnu sigurnost je predstavljalo osjetljivo pitanje, jer je remećenje socialne sigurnosti imalo za posledicu nezadovoljstvo i lako dobijalo etnički predznak“. – Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, Službeni glasnik, Beograd 2008. str. 21

²² Prema: Dragan Bisenić, *Od nacionalnog idealizma do nacionalne tragedije – CIA i*

jalnih službi su isticale razliku, odnosno specifičnost jugoslovenskog političkog sistema u odnosu na ostale komunističke države „realnog socijalizma“. Istaknuta je razlika između tehnologije vladanja, odnosno sistema i procedure donošenja odluka u Jugoslaviji i drugim komunističkim zemljama. Navodi se činjenica da su jugoslovenski savezni funkcioneri zaduženi za artikulaciju, sprovođenje opštih političkih odluka „po dubini“, ali da njihova lojalnost leži u republikama iz kojih dolaze, dakle, može se govoriti o partijskom i političkom „feudalizmu“. ²³ Takođe, bilo kakvu politiku donesenu u Beogradu, na federalnom nivou – „lokalne“, republičke vlasti mogu ignorisati. U drugim komunističkim zemljama postoji, međutim, alternativni mehanizam kontrole, a to je Partija koja može disciplinovati funkcionere na nižim nivoima ako se suprotstave odlukama centra. „U Jugoslaviji federalna Partija ne posjeduje sličnu moć: njen Centralni komitet nema aktivnog sekretara niti federalna Partija posjeduje kontrolu nad kadrovskom politikom kao mehanizam za osiguranje da su ključne pozicije u sistemu popunjene ljudima prihvatljivim federalnom partijskom vođstvu.“ ²⁴

Međusobne razlike počele su se u federalnim republikama sa ekonomskog ²⁵ sve više prelivati na političko polje. ²⁶ Religijski segment društva u jednoj komunističkoj državi počinje biti bezbjednosno-operativno i institucionalno zanimljiv, pa se tako u izvještaju Cije navodi: „(..) Prema našoj procjeni, politika se sve više počela razlikovati od regije do regije. Hrvatske vlasti ulažu veliku energiju kako bi pritislili Katoličku crkvu, dok je u Bosni u toku Islamski preporod sa blagoslovom lokalnih vlasti. U Sloveniji je moguće da privatni farmer posjeduje *tri puta više zemlje i da funkcioner služi duplo duže u odnosu na njihove kolege u drugim krajevima zemlje*.“ ²⁷

Jugoslavija (1948-1990) – dokumenti, Klub plus, Beograd 2021.

²³ B. Petranović u tom kontekstu kaže: „Ranija kadrovska politika poverljivosti po partijskim mjerilima zamijenjena je u protekle dvije-tri decenije izborom ljudi iz redova „svoje klike“, po feudalnom kriterijumu odanosti i lične službe. Prema Vukašinu Pavloviću, „postoji jedan svojevrsni paralelan i faktički politički sistem, koji djeluje iza fasade institucionalnog političkog sistema i koristi legitimne institucije sistema samo da bi već donijete odluke saopštio javnosti i obezbijedio mobilizaciju u njihovom realizovanju“. – n.d. str. 466.

²⁴ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: The Strains Begin To Tell“, An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 5-6.; B. Kasalo, n.d. str. 140; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

²⁵ Prema Obrazloženju Narodne banke Jugoslavije od 20.12.1978, koji nosi oznaku „državna tajna“, u vezi sa devalvacijom dinara, istaknuta je opšta privredna stagnacija kako na saveznom tako i na republičkim nivoima. – Zbornik arhivskih dokumenata, Pero Simić/ Zvonimir Despot, *Tito strogo poverljivo*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 518.

²⁶ Tako su privredne teme „u specijalnoj etničko-religioznoj strukturi zemlje automatski transformisane u politička i nacionalna pitanja“ – Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa, 1944-1993* CID, Podgorica, str. 340.

²⁷ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: The Strains Begin To Tell“, An Intelligence Assessment,

Cija ocjenjuje da je porast progona disidenata u posttitovskoj Jugoslaviji u najvećoj mjeri rezultat nesposobnosti vlasti da postigne uspjeha na ekonomskom planu. U tom kontekstu, u memorandumu pod naslovom *Yugoslavia: The Hardline Response* (Tvrdi odgovor) navodi se: *Nastavak progona disidenata od strane režima odražava želju posttitovskog vođstva da utiša rastuće kritike zbog nedostatka odlučnosti i sposobnosti u upravljanju jugoslovenskom ekonomskom krizom. Smatramo da su disidenti laka meta jer ne predstavljaju ozbiljnu prijetnju, iako se neki tvrdolinijaši boje kako bi disidenti mogli organizovati održivu političku opoziciju.*²⁸ U dokumentu se spominje cijeli niz osoba koje se ubrajaju u tvrdolinijaše, a posebno: Stane Dolanc, Nikola Ljubičić i Branko Mikulić.²⁹ U tom kontekstu najjasnije je označena predsjednica jugoslovenske vlade, odnosno SIV-a, Milka Planinc. Dokumenti britanskog Forin ofisa³⁰ iz 1984, koji se bave analizom pojedinih vodećih funkcionera u Jugoslaviji, pokazuju neke razlike u odnosu na američke zaključke. Za razliku od Amerikanaca koji su S. Dolanca okarakterisali kao tvrdolinijaša, Britanci su u svojim analizama zaključili kako (...) *se smatra da je on glavni pokretač hapšenja Đilasa i drugih disidenata u aprilu 1984, ali generalno gledano on nije tvrdolinijaš i nije pretjerano omiljen u Srbiji zbog njegovih reakcija vezano za događaje na Kosovu tokom 1981.*³¹

1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 6. Kasalo, 141; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

²⁸ CREST, NACP, „Yugoslavia: The Hardline Response“, Memorandum, 11. 6. 1984. (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100240001-5.pdf>), 1. Kasalo, 146;

²⁹ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, II, Rad, Beograd, 1987, 57–58, 118, 167.

³⁰ Kancelarija za inostrane i poslove Komonvelta (engl. *Foreign and Commonwealth Office*), kolokvijalno poznata pod nazivom Forin ofis (engl. *Foreign Office*), je odjeljenje Vlade Ujedinjenog Kraljevstva, koje funkcionira kao ministarstvo inostranih poslova. Forin ofis je zadužen za brigu o zaštiti britanskih interesa u svijetu. Ovo vladino tijelo je nastalo 1968. godine kada su objedinjene dotadašnje Kancelarija za inostrane poslove (Forin ofis) i Kancelarija za poslove Komonvelta (engl. *Commonwealth Office*) - izvor: <https://sr.wikipedia.org/>; Službeni sajt Britanske vlade: <https://www.gov.uk/>

³¹ TNA, FCO 28/6369, „Yugoslavia: Leading Personalities“, 23. Kasalo, 148;

Inače, skraćenica i termin TNA, FCO likely refers to the „Terrorist Non-State Actors“ (TNA) and „Foreign Counter-Terrorism Organizations“ (FCO) - u britanskoj diplomatsko, vojno-obavještajnoj terminologiji se odnosi na „terorističke nedržavne aktere“ (TNA) i „strane terorističke organizacije“ (FCO) koje su bile aktivne u Jugoslaviji tokom njenog perioda sukoba i nestabilnosti, posebno 1990-ih. Ovaj termin se često koristi u bezbjednosnim i obavještajnim krugovima kako bi se akteri uključeni u akte nasilja ili terorizma klasifikovali van tradicionalnih državnih struktura. izvor: Britanski parlament: House of Commons Foreign Affairs Committee Foreign Policy Aspects of the War against Terrorism <https://www.parliament.uk/>

U izvještaju koji potpisuje britanski ambasador u Beogradu Edwin Bolland (Edwin Bolland), pod naslovom *Church and State in Yugoslavia* (Crkva i država u Jugoslaviji), iz februara 1982, donosi se analiza odnosa jugoslovenskih vlasti sa najznačajnijim vjerskim zajednicama. Istaknuto je da ne postoje izvjesni podaci o broju vjernika, mada je godišnji tiraž vjerske štampe službeno procijenjen na 15 miliona,³² što je za jednu socijalističku državu, koja baštini tekovine komunizma, impozantan podatak. Za Islamsku vjersku zajednicu (IVZ) navodi se kako joj se institucionalna situacija poboljšala posljednjih godina i kako njen uticaj sve više raste uz blagonaklonost republičkih i lokalnih funkcionera. Za Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) ističe se kako je (...) *zadržala smjer potčinjavanja državi, povodeći se za svojom vijekovima starom filozofijom strpljivosti i života u dobrim odnosima s političkim autoritetom*. Ambasador zatim navodi kako mu je *Patrijarh German jednom prilikom izjavio da je koža jugoslovenskog jedinstva tako tanka i nova, postavljena preko duboko podijeljene zemlje te su time svi obavezani ne činiti ništa što bi moglo narušiti stabilnost. Ali on nikad nije oprostio državi zbog podsticanja odvajanja, šizme nove autokefalne Makedonske pravoslavne crkve koju je bio prisiljen prihvatiti 1967. godine kao dio šire politike afirmacije makedonskog političkog identiteta*.³³ SPC je posvećena vlastitoj obnovi, ali i podršci srpskim interesima u Jugoslaviji. Što se tiče Katoličke crkve, navodi se „kako su odnosi sa državom definisani ugovorom sa Vatikanom. Mada su različiti odnosi Katoličke crkve u Sloveniji i Hrvatskoj prema državnim vlastima. Ističe se kako su stvari u Sloveniji mirne i da vlasti i crkva pokazuju odgovornost u međusobnim odnosima. Sa druge strane, navodi se da Katolička crkva u Hrvatskoj ulazi u razmirice s vlastima. U tom kontekstu navode se sukobi Jakova Blaževića i nadbiskupa Kuharića oko odnosa prema pokojnom kardinalu Stepincu. Ističe se kako Katolička crkva u Hrvatskoj pokušava ostvariti što veći društveni uticaj.”³⁴ Što se SPC tiče, Cija uočava „kako i ona kao primarna vjerska zajednica srpskog naroda doživljava obnovu. Teren koji joj je u tom smislu jako dobro poslužio bili su događaji na Kosmetu, gdje je crkva zauzela jasne i oštre stavove. SPC se vrlo jasno odredila prema događajima na Kosovu početkom osamdesetih i kasnije, te je iskoristila priliku zbog liberalizacije javnog prostora koja je nastupi-

³² TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia“, 8. 2.1982., 3.; B. Kasalo, n.d. str. 194-5; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

³³ TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia“, 8. 2.1982., 4. B. Kasalo, n.d. str., 196; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

³⁴ TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia“, 8. 2.1982., 8-9. B. Kasalo, n.d. str. 196; Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

la poslije smrti Josipa Broza. U javnim istupima SPC je branila stavove koji su bili bliski dijelu srpskog partijskog rukovodstva u kontekstu ugroženosti Srba na Kosmetu.³⁵

U analizama se apostrofira jačanje i značaj islama u stvaranju muslimanske nacije.³⁶ Navodi se „kako je Islam iskoristio usredsređenost pažnje saveznih vlasti na druge vjerske zajednice i osnažio svoju ulogu u društvu, te uspostavio mnogobrojne veze s muslimanskim zajednicama u inostranstvu. Istaknuto je postojanje veza sa Islamskim bratstvom na Bliskom istoku. Još jedno objašnjenje za razloge blagonaklonog stava jugoslovenskih vlasti prema Islamu jeste u održavanju dobrih odnosa sa muslimanskim državama u Pokretu nesvrstanih“.³⁷ Navodi se takođe i „da sve izraženiye veze muslimanske zajednice iz BiH sa islamskim pokretima u svijetu, izazivaju snažnije političke reakcije. Tako je Branko Mikulić kritikovao *panislamske* ideje i izražavanje simpatija za procese u Iranu“.³⁸

³⁵ Petar Ristanović, „Listovi Srpske pravoslavne crkve i ‚Kosovsko pitanje‘ 1980–1982“, *Baština*, 35, 2013. 205–228; B. Kasalo, n.d. str., 197;

³⁶ Još prije Drugog svjetskog rata, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) zauzela je stav da su „bosanskohercegovački muslimani posebna etnička grupa bez nacionalnog obilježja. Odlukom CK SK BiH u maju 1968. vjersko-narodnosna zajednica muslimana postala je zajednica Muslimana u nacionalnom smislu. To je potvrđeno ustavnim amandmanima i verifikovano na popisu stanovništva 1971. Muslimani su govorili srpskohrvatskim jezikom, a prije priznanja njihove narodnosti 1971. godine, izjašnjavali su se kao pripadnici drugih naroda u SFRJ (najčešće kao Srbi ili Hrvati, odnosno Jugosloveni), dok je pojam musliman bio samo odrednica za versku pripadnost. Muslimani su na tom popisu većinom prihvatili novi nacionalni identitet pa se 39,6 posto stanovništva SR BiH izjasnilo Muslimanima. Priznavanje Muslimana kao narod smanjilo je procentualni udio Jugoslavena, Hrvata i Srba, jer su se do tada ubrajali u ostale narode.“- više u: Bougarel, Xavier. „Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana“. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*: Zbornik radova. Institut za istoriju, Sarajevo 2009. str. 117–138.; Velikonja, Mitja. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press, 2003; Grandits, Hannes. „Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Prespektive odozgo i odozdo“. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*: Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009. str. 15–38; Grgurević, Osman, ur. *Vjersko i kulturno u nacionalnom identitetu Muslimana Crne Gore*. Podgorica 2011: Matica muslimanska Crne Gore; <https://sr.wikipedia.org/>

³⁷ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism“, An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 4–7. Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

³⁸ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism“, An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 12. Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

U novembru 1981. godine održana je sjednica CK SKJ na kojoj je glavna tema bila rasprava o događajima na Kosovu ranije te godine.³⁹ Radio Slobodna Evropa i radio Sloboda - RFE/RL u svojim internim izvještajima donose izvode iz kojih je vidljivo da partijske strukture i nakon devet mjeseci od izbijanja nemira pokušavaju objasniti njihove uzroke. Tako sekretar CK Dobroslov Toro Čulafić u svom izlaganju navodi *da su nemiri na Kosovu uzrokovani krivom politikom pokrajinskih vlasti*. Prema njegovom mišljenju, *odluke su donošene u zatvorenim krugovima na vrhu*. U prilog tezi o odgovornosti vlasti na Kosovu rekao je: *U tom kontekstu nacionalizam i iredentizam pronašli su svoj glavni korijen*, a kao rezultat tog nacionalizma proizašli su *zahtjevi za pravima koje Kosovo nikad nije imalo niti ih ikad može imati*.⁴⁰

U godišnjem izvještaju britanske ambasade u Beogradu za 1981. veliki dio je posvećen kosovskim događajima.⁴¹ Navodi se „kako su albanski studentski nemiri prerasli u ozbiljne nacionalističke proteste i kako je jugoslovensko rukovodstvo pokazalo odlučnost i efikasnost u rješavanju krize. Intervencija bezbjednosnih snaga i vojske ocijenjena je uspješnom jer je bilo malo žrtava, a postignut je cilj smirivanja situacije“.⁴² Istaknuto je da su „kosovski događaji pokazali snagu nacionalizma i slabost bratstva i jedinstva, jedne od temeljnih Titovih ideja. Oni su doveli u pitanje mudrost njegove politike dopuštanja da manjine razviju svoj nacionalni identitet do nivoa da započne širenje ideje separatizma“.⁴³

Sa druge strane, analiza stanja u SFRJ od američke obavještajne službe bila je znatno pesimističnija. Cija je nastavila da prati stanje na Kosovu i u narednim godinama. U izvještaju iz marta 1982. se navodi: *Protesti albanskih nacionalista u pokrajini Kosovo krajem prošle sedmice, pružili su jasan dokaz nemogućnosti Beograda u stabilizaciji Pokrajine nakon godinu dana*

³⁹ Njemački novinar Viktor Majer navodi povodom demonstracija 11. marta 1981. da objektivni razlozi za proteste jedva da su postojali. Na Kosovu su Albanci neprikosnoveno vladali, autonomija je bila osigurana, a ekonomske prilike, iako u zaostajanju, poboljšavale su se uz pomoć ostatka Jugoslavije. - J. Elzser, *Ratne laži*, Jasen, Beograd 2004, str. 251. „Takvo mišljenje nije usamljeno i ono govori u prilog sledećoj tezi: da je na Kosovu postojao samo problem ljudskih prava on bi bio rješiv, ali u pitanju je bio i albanski nacionalni program u čijem središtu je bilo osnivanje (etnički čiste) države na teritoriji Kosova. Dakle, teritorijalno pitanje je bilo primarno i ono je predstavljalo gotovo nepremostivu prepreku za demokratsko rješenje“; R. Nakarada, n.d. 39.

⁴⁰ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „Yugoslav Central Committee Discusses Kosovo, Party Problems“, 24. 11. 1981, 2.

⁴¹ M. Vickers citira nalaze M. Blagojević prema kojoj su Srbi u 85% slučajeva odlazili sa Kosova zbog diskriminacije i nasilja, a ne ekonomskih faktora. M. Vickers, *Between Serb and Albanian*, New York, Columbia University Press, p. 219.; R. Nakarada, n.d. 58;

⁴² O sukobima i pokušajima osvajanja skladišta oružja Teritorijalne odbrane (TO) od strane Albanaca više u: B. Mamula, n.d. str. 40.

⁴³ TNA, FCO 28/5191, „Yugoslavia Annual Review for 1981.“, 11. 01. 1982.

od uvođenja vanrednog stanja (...) savezno rukovodstvo će biti pod sve većim pritiskom da pokaže barem neke znakove napretka prema rješavanju albanskog problema. Iskustvo pokazuje da će beogradski režim nastaviti sa neadekvatnim mjerama. (...) brojni pozivi za ujedinjenje sa susjednom Albanijom pokazuju rastuće sentimente prema Tirani među kosovskom omladinom. Albanskim protestima je ove godine dodan i religijski ton jer se izvikivalo ime iranskog vođe Homeinija.⁴⁴ Pojava islamskih naglasaka u protestima sigurno je privukla pažnju Amerikanaca zbog problema koje su u tom razdoblju imali u odnosima sa Iranom. Dalje se navodi kako je 85% kosovske populacije islamske vjere.⁴⁵ Pojava religijskih konotacija na protestima može se objasniti kao pokušaj da se pronađu elementi šireg povezivanja svih Albanaca, a potencijalno i svih muslimana u Jugoslaviji.⁴⁶ Imajući u vidu moguća rješenja albanskog pitanja, američki izvještaj donosi: *Albanski zahtjevi za dobijanjem statusa republike odmah su odbačeni i okarakterisani od saveznih/federalnih vlasti kao kontrarevolucionarni.*⁴⁷

Diplomatski odnosi Velike Britanije i SFRJ nakratko su poremećeni zbog održavanja Trećeg kongresa Hrvatskog narodnog vijeća u januaru 1980. godine u Londonu. Jugoslovenska diplomatija oštro je protestovala, dok su mediji u Jugoslaviji takođe osudili održavanje skupa kritikujući britansku vladu.⁴⁸ List *Vjesnik* je oštro osudio taj događaj: „Po odobrenju britanskih vlasti ovih se dana okupilo šareno društvo međunarodnih kriminalaca, ono što ih povezuje je njihova mržnja na nezavisnu, socijalističku i nesvrstanu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije“.⁴⁹ Jugoslovenskim vlastima naročito je zasmetala činjenica da je kongresu prisustvovao bivši ministar Nezavisne države Hrvatske (NDH) Vjekoslav Vrančić, koji je doputovao iz Argentine.⁵⁰ Na oštar stav jugoslovenskih vlasti, „kako na hrvatsku emigraciju, tako i na britanske vlasti, sigurno je uticao i članak u hr-

⁴⁴ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo“, 23. 3. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf), Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

⁴⁵ B. Kasalo, n.d. str. 136.

⁴⁶ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo“, 22. 9. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf), Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

⁴⁷ CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems“, Information, 14. 9. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf) Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, Časopis za suvremenu povijest, vol. 44, no. 1, Zagreb 2012.

⁴⁸ TNA, FCO 28/4235, „Internal Situation in Yugoslavia“, „The Dress Rehearsal“, 30. 01. 1980.

⁴⁹ „Čemu služe dvostruki standardi“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 11643, 25. 1. 1980, 2.

⁵⁰ B. Kasalo, n.d. str. 72.

vatskoj emigrantskoj štampi *Hrvatskoj reviji*, koja je pozvala sve Hrvate da se pripreme za skori raspad Jugoslavije nakon Brozove smrti⁵¹.

Američke diplomate izvještavaju da su Sovjeti smanjili dotok gasa Jugoslaviji koji je dolazio preko Austrije, kao odgovor/osvetu zbog jugoslovenskog stava prema intervenciji u Avganistanu. „Britanski konzul u Zagrebu izvijestio je kako je u rimokatoličkoj Sloveniji⁵² i Hrvatskoj još uvijek vrlo snažan osjećaj da Srbi i Crnogorci ne bi odlučno reagovali na sovjetsku intervenciju zbog tradicionalnog mišljenja da je Rusija zaštitnik panslavizma i pravoslavlja. Takođe su se u Hrvatskoj mogla čuti mišljenja da bi s Brozovom smrću srpski elementi, koji su činili većinu u bezbjednosnom (vojno-policijском) aparatu i državnoj upravi, mogli omogućiti Sovjetima da preuzmu kontrolu nad jugoslovenskom federacijom.“⁵³ Nakon Cestne afere⁵⁴, „kada je Slovenija problematizovala svoj status unutar federacije, početkom osamdesetih godina pojavili su se glasovi koji su zagovarali bjekstvo Slovenije sa Balkana i povratak Zapadnoj Evropi, gde joj je prirodno mjesto, tj. nezavisnu državu“. Na osnovu takvih težnji, koje su izražavali intelektualci okupljeni oko časopisa *Nova revija*, formulisan je slovenački nacionalni program („Prilozi za slovenački nacionalni program“, 1986).⁵⁵ Sve ovo navedeno je ukazivalo na strukturalne probleme funkcionisanja tadašnje državne tvorevine kakva je bila SFRJ, opterećena rastućim nacionalizmima, ekonomskom krizom i uplitanjima zainteresovanih aktera spolja. Amerikanci su na kraju hladnog rata „otpisali“ Jugoslaviju. Kada je novi američki ambasador

⁵¹ „Poziv Hrvatima u domovini i širom svijeta“, *Hrvatska revija*, 117/1980, 131-132.

⁵² „Naknadne unutrašnje političke borbe su otkrile ne samo da je Teritorijalna odbrana (TO) Slovenije pripremana za rat, već da su u razdoblju koje je prethodilo zaoštavanju jugoslovenske krize, u okviru TO obučavane, finansirane i naoružavane i specijalne vojne jedinice od strane tajnih vojnih službi Austrije. Prema izjavi bivšeg vojnog lica Helmuta Stubnera (koji je, kao funkcioner austrijske desničarske partije Jerga Hajdera, igrao ključnu ulogu u operaciji „Južni vjetar“, kako se nazivala ova slovenačko-austrijska saradnja)“ – R. Nakarada, n.d. 48; NIN, br. 2690, 18. jul 2002, www.nin.co.yu/2002-07/18/24142.html.

⁵³ TNA, FCO 28/4235, „Internal Situation in Yugoslavia“, „The Internal Situation“, 23. 01. 1980.

⁵⁴ „Cestna afera“ 1969. predstavljala je prvi otvoreni sukob na relaciji jedne republike (Slovenije) i federacije, sukob predsjednika Slovenije Kavčiča i Savezne vlade oko raspodjele kredita za izgradnju autoputeva, iza koga je stajao zahtjev za većom samostalnošću Slovenije („republički etatizam“) i reformom federacije kao i zahtjev da se revidiraju slovenačke finansijske obaveze prema federaciji a naročito prema Fondu za nerazvijene. Dušan Bilandžić (1979), *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Glavni procesi, Zagreb, Školska knjiga, str. 360-361; R. Nakarada, 44;

⁵⁵ Kako ukazuje J. D. Soso, on je nastao u isto vrijeme kada i Memorandum SANU, u jesen 1986, iako je objavljen kasnije. Dakle, slovenački nacionalni program nije predstavljao reakciju na Memorandum (Dragovic-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002, Hurst & Company, 171-176); R. Nakarada, n.d. str. 44.

Voren Cimerman stigao 1989. u Jugoslaviju, imao je poseban zadatak – da ukaže na izmijenjen geopolitički položaj Jugoslavije.⁵⁶

Bezbjednosni okvir, državne tajne, plan odbrane i šifra

Početak 1980. godine obilježile su odluke i naredbe naznačene u vrhu SFRJ kao državna tajna, trebalo je da budu strogo povjerljive, za uži krug saveznih i republičkih organa vlasti. Koncipirani su planovi i državne šifre, koji bi trebalo da eventualnom aktivacijom u formi automatske naredbe pokrenu određene već pripremljene planove na polju zaštite ustavnog i državnog poretka i da aktiviraju bezbjednosne i privredne resurse radi odbrane države. Svrha ovakvih bezbjednosnih planova, označenih visokim stepenom tajnosti, u formi državne tajne, bila je preventiva spoljne agresije, bilo sa istoka ili sa zapada. Ovakav donekle šizofren geopolitički pristup odslikavao je konfuziju u tadašnjem jugoslovenskom rukovodstvu, političkoj i vojnoj eliti, rastrzanoj različitim frakcijama i interesima. Pri tome je i bezbjednosni i politički sektor bio znatno premrežen stranim uticajima. U prvom redu to se odnosilo na zapadnonjemački BND,⁵⁷ britanski MI6, američku CIA i naravno sovjetski KGB.⁵⁸ Nije postojala kohezija u tadašnjoj jugoslovenskoj eliti u pogledu vitalnih interesa države. Diplomatske depeše shodno sadržaju nose oznaku povjerljivo i strogo povjerljivo, često uz naznaku „za ograničenu upotrebu“. Međutim, diplomatska, bezbjednosna i partijska nomenklatura su bile razjedinjene, bez jasnih zajedničkih ciljeva, što je pogodovalo otkrivanju i curenju informacija od državnog znača-

⁵⁶ „Zamjenik državnog sekretara Iglberger i ja smo se složili da u mom predstavljanju u glavnim gradovima republika treba da saopštimo novu poruku: ‘Jugoslavija više ne uživa geopolitičku važnost koju su joj SAD davale tokom hladnog rata’, opisao je Cimerman svoju ulogu kao „poštonoše loših vijesti“. Tako se Jugoslavija, odjednom, od mezimice američke spoljne politike pretvorila u suvišno i neželjeno „trinaesto prase“. Dragan Bisenić, n.d.

⁵⁷ BND je, kako pokazuje knjiga Erich, Schmidt-Eenbooma *Der Schattenkrieger*, Klaus Kinkel und der BND, Dusseldorf 1995, ECON, „kasnih sedamdesetih godina, uoči Titove smrti, pojačala svoju aktivnost na prostoru bivše Jugoslavije uspostavivši blisku saradnju sa hrvatskom obavještajnom službom, što je potvrdio i Antun Duhaček, jedno vreme šef UDB/SDB a kasnije poslanik u hrvatskom parlamentu. Kako navodi M. Beham, novinar Andreas Cumah je takođe pisao da je BND u saradnji sa hrvatskom tajnom službom od osamdesetih godina sistematski radila na razbijanju SFRJ i slanju oružja u Hrvatsku. M. Beham (1997), *Ratni doboši*, Beograd, Miona, str. 184; Nakarada, 25.

⁵⁸ U strogo povjerljivom izvještaju ističe se subverzivno djelovanje „obavještajnih službi oba bloka SAD i SSSR, kao i službe Austrije i SR Njemačke veoma su aktivne u prikupljanju podataka i stanja u našoj zemlji... Uočeno je pojačano prisustvo u Jugoslaviji oficira armije SAD. Zapadnonjemačka obavještajna služba nedavno je dala specijalna tehnička sredstva za održavanje radio-veze još jednom svom agentu u Jugoslaviji” – P. Simić/Despot, n.d. str. 495.

ja.⁵⁹ Tako su 3. januara 1980. godine, kada je J. B. Tito smješten u Klinički centar u Ljubljani, u najvažnijim vojnim i državnim institucijama i partijskim komitetima u Jugoslaviji uvedena danonoćna dežurstva. Predsjedništvo SFRJ je odlučilo da izmijeni naziv državne šifre, najveće državne i vojne tajne, iza koje se krio plan njene odbrane od svih spoljnih i unutrašnjih neprijatelja. Detalje tog plana, pod šifrom „Zenit“ čuvala je Služba bezbjednosti Jugoslovenske narodne armije Kontraobavještajna služba (KOS), znali su je samo najbliži Titovi saradnici. Predsjedništvo je odlučilo da se 1. februara 1980. u ponoć sva dokumenta plana „Zenit“ preimenuju u plan „Vihor“. Za „pripremanje i preduzimanje mjera i aktivnosti na sprečavanju i eliminisanju eventualne krizne situacije u zemlji.“⁶⁰ Nova državna šifra je kompromitovana samo četrdesetak dana nakon njenog stupanja na snagu, 14. marta 1980, dok je Tito još bio živ.⁶¹ Nepuna četiri dana kasnije, 18. marta, Predsjedništvo SFRJ je odlučilo da se nova državna šifra zove „Čelik“ i da stupi na snagu 25. marta 1980. u ponoć.⁶² Zaštita nove državne šifre je podignuta na najviši stepen, ali „Čelik“ je „izdržao“ samo godinu. Provaljena je februara 1981, kada je predsjednik Komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu zagrebačke opštine Trnje, u razgovoru sa sekretarom Opštinskog sekre-

⁵⁹ Slična tendencija provaljivanja diplomatske šifre, dogodila se u Crnoj Gori nekoliko decenija kasnije, 2015. godine: „Ni nakon desetak dana od objavljivanja dvije diplomatske depeše povjerljive sadržine u dnevniku Dan zvanično se ne zna ko je i sa kakvim ciljem omogućio da se one plasiraju crnogorskoj javnosti. Pri tome, kako tvrde naši sagovornici, niko se ne osvrće na suštinsko bezbjednosno pitanje – da li je na osnovu objavljenih depeša otkrivena i tajna šifra diplomatske pošte“ - Afera depeša: da li je otkrivena državna šifra, više u: <https://www.monitor.co.me/afere-depea-da-li-je-otkrivena-dravna-ifra/>

⁶⁰ Na osnovu direktive, donešena je odluka koju potpisuje potpredsjednik Predsjedništva Lazar Koliševski DT (Državna tajna) br. 15/2 – prema P. Simić/Despot, n.d. str. 530.

⁶¹ „Tog dana u 22.30 zazvonio je telefon u dežurnoj službi Opštinskog komiteta Saveza komunista u Karlovcu. Sa druge strane telefonske veze javio se glas koji se predstavio državnom šifrom. Rekao je: „Ovde 'Vihor'“ i tražio lozinku od dežurnog u Opštinskom komitetu. Dežurni, koji nije znao, niti je mogao znati naziv državne šifre, rekao je da ne zna ni šta znači „Vihor“, a da ne zna ni lozinku. Nepoznati je povišenom tonom rekao da će cijelu stvar prijaviti i zalupio slušalicu. Već posle pet minuta ponovo se javio, opet se predstavio kao „Vihor“ i tražio lozinku. Dežurni je ponovio da ne zna ni šta je „Vihor“, niti lozinku za tu šifru, a nepoznati je, prije nego što je prekinuo vezu, rekao da se javlja iz Zagreba. Opštinski komitet SK Karlovca odmah je o svemu ovome obavijestio Centralni komitet SK Hrvatske, koji je narednog dana, 15. marta, strogo povjerljivom šifrovanom depešom obavijestio Centralni komitet SKJ.“ – „Vihor“ javna tajna, https://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:280173-vihor-javna-tajna 30.04.2010.

⁶² „Istog dana potpredsjednik Predsjedništva SFRJ Lazar Koliševski preporučio je predsjedniku Predsjedništva Hrvatske Jakovu Blaževiću da „ispita okolnosti kako je došlo do provale šifre“ i da ga „izvijesti o rezultatima ispitivanja“. Blažević je odgovorio sedam dana kasnije, 25. marta: Dosadašnji rezultati istrage još nisu dali definitivne rezultate, a iz dosadašnjih izvještaja može se utvrditi samo to da u ovom konkretnom slučaju nije došlo do ikakvih štetnih posljedica.“ - https://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:280173-vihor-javna-tajna prema P. Simić/Despot, n.d. str. 531–534.

tarijata za narodnu odbranu i načelnikom Opštinskog štaba teritorijalne odbrane Trnja, mimo svih pravila, izgovorio naziv šifre. Predsjedništvo SFRJ je 25. februara donijelo odluku, koju potpisuje Cvijetin Mijatović, da se nova državna šifra od 20. marta 1980. zove „Rubin 81“, a od Predsjedništva Hrvatske zatraženo je da ispita okolnosti kako je u Trnju provaljen „Čelik“.⁶³ Nepuna četiri meseca kasnije, jula 1981, „provaljen“ je i „Rubin 81“, pa se od 1. septembra te godine državna šifra Jugoslavije zvala „Čigra“.⁶⁴ Naredne godine i ona je kompromitovana, a nepovjerenje između političkih elita jugoslovenskih republika iz dana u dan bilo je sve veće i veće. Time se stvarala opšta konfuzija u političkoj i bezbjednosnoj eliti SFRJ, što je naravno pogodovalo snažnijem uplivu inostranih bezbjednosnih faktora.⁶⁵ Očigledno su na djelu i u praksi bili elementi specijalnog rata s ciljem izazivanja konfuzije i nepovjerenja u bezbjednosni sektor, nepovjerenje u državne institucije. Na kraju Hladnog rata i nastanka monopolarizma i početka disolucije SFRJ, američke analize početkom 90-ih godina XX vijeka su predviđale stvaranje većih etničkih država, uz talase migracija i demografske promjene tokom krvavog građanskog rata.⁶⁶

U principu, ideja sa državnim planovima i šiframa je bila da se jednim telefonskim pozivom obavi „spuštanje“ šifre na niže instance u bezbjednosnom sektoru. Onaj koji je primi poziva određene brojeve, kaže ime šifre, ovi nastavljaju dalje, te se za vrlo kratko vrijeme obavi prelaz čitavog društva, firmi, škola, bolnica na teritoriji cijele SFRJ na ratne rasporede, bez objavljivanja vijesti na TV ili radiju do izvršenja.

⁶³ „Mjesec dana kasnije, sekretar predsednika Predsjedništva Hrvatske Slavko Sudecki je javio da je „predsjednik Komiteta za općenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu općine Trnje preuzeo odgovornost za svoj postupak i spreman je podnijeti odgovarajuće konsekvence za ovo“. Osam dana kasnije oglosio se i generalni sekretar Predsjedništva SFRJ, general-pukovnik Ivan Dolničar, koji je od predsjednika Predsjedništva Hrvatske Jakova Blaževića tražio da se nadležnima u opštini Trnje „skrene ozbiljna pažnja na propust koji je učinjen“, a hrvatsko rukovodstvo zamolio da se brine „o tajnosti i bezbjednosti državne šifre“. https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:280173-vihor-javna-tajna prema P. Simić/Despot, n.d. str. 538–541.

⁶⁴ Odluku potpisuje predsjednik Predsjedništva Sergej Krajger, pod oznakom Državna tajna - prema Zbornik arhivskih dokumenata, Pero Simić/Zvonimir Despot, Tito strogo poverljivo, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 542.

⁶⁵ https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:280173-vihor-javna-tajna prema P. Simić/Despot, n.d.

⁶⁶ Na to je skrenuo pažnju glavni analitičar CIA za Jugoslaviju, Dejvid Kanin, na konferenciji Centra „Vudro Vilson“ održanoj u decembru 1993. kada je rekao da će „*biti teško ili nemoguće preokrenuti velike demografske promene kada su stotine hiljada Srba, Hrvata i Muslimana protjerane iz svojih domova*“. Na osnovu toga, Kanin je zaključio: „*Verujem da se krećemo u pravcu Velike Srbije, Velike Hrvatske i Velike Albanije koje će nastati kao rezultat rata. Pitanje je da li mi time upravljamo ili to ignorišemo. Za sada pokušavamo time da upravljamo, a ne samo da ignorišemo*“. Više u: D. Bisenić, n.d.

Plan sprovođenja državnih šifri u SR Crnoj Gori

Planovi pod naznakom „DT - Državna tajna“ donošeni na saveznom nivou su „po dubini“ implementirani u republikama i pokrajinama. U tadašnjoj SR Crnoj Gori o državnim planovima je bio upoznat uži krug političke i bezbjednosne elite. Tako Republički sekretarijat za narodnu odbranu dostavlja Izvršnom vijeću SR Crne Gore izvod iz plana „Zenit”.⁶⁷ U podnaslovu izvoda iz plana se navodi: „Mjere i aktivnosti republičkog sekretarijata za narodnu odbranu za sprečavanje i presijecanje krizne situacije u republici“ od 8. juna 1979. godine. U planu se detaljno obrazlažu koraci i smjernice za zaštitu državnog poretka, kao i oblici i način angažovanja organa uprave za narodnu odbranu. Organi uprave za narodnu odbranu (NO) su „obavezni da neprekidno prate i procjenjuju sva kretanja i pojave koje mogu pogodovati stvaranju krizne situacije“. Dalje se ističe: „Ukoliko dođe do eskalacije krizne situacije u tom obimu da se njeno presijecanje ne može uspješno izvršiti sa redovnim snagama za održavanje javnog reda i mira, (...) organi za narodnu odbranu pristupaju brzom i efikasnom vršenju mobilizacije snaga i sredstava (specijalne i druge jedinice TO, štabovi i jedinice civilne zaštite i dr). Formirana je radna grupa pod kodnim nazivom „Kapela“, sa ciljem opremanja oružanih snaga savremenim oklopnim sredstvima, kao i analize sposobnosti energetskog sistema za rad u ratnim uslovima.”⁶⁸ Izvršno vijeće skupštine, Republički komitet za informisanje kreira „nacrt uredbe sa zakonskom snagom o zavođenju cenzure za vrijeme neposredne ratne opasnosti“.⁶⁹

Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore dostavlja opštinskom komitetu Titograd *Informaciju Predsjedništva CKSKJ o vojnoj intervenciji SSSR-a u Avganistanu* koja je upućena članstvu SKJ, uz naznaku da je „neophodno CK SKCG obavijestiti o svim komentarima, reagovanjima i raspoloženju po ovom pitanju među komunistima i građanima. Kao i da je neophodno da se povremeno šalju sve raspoložive informacije o politički karakterističnim pojavama i reagovanjima u opštini, mjesnim zajednicama i radnim sredinama a koje se odnose na međunarodnu situaciju“.⁷⁰ U pomenutoj Informaciji Predsjedništva CK SKJ⁷¹ o vojnoj intervenciji SSSR u Avganistanu za članove SKJ, između ostalog je naznačeno da je to veoma opasan korak po

⁶⁷ Dopis je datiran na 18.9.1979. pod brojem 041-55/2 a potpisuje ga Miodrag Vujanović. DACG, fond Izvršno vijeće SR Crne Gore, k. 1

⁶⁸ Takođe su u izvještaju pod oznakom Strogo poverljivo od 18.6.1980, obrađivane informacije o stanju robnih rezervi. - DACG, fond Izvršno vijeće, Državna tajna f.3, br. 041-55/1 od 8.6.1979.

⁶⁹ DACG, fond Izvršno vijeće, od 8.1.1980, Strogo poverljivo br. 0301-4.

⁷⁰ DACG, fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo, br. 02-5 od 12.1.1980.

⁷¹ DACG, CK SK CG, Strogo poverljivo br. 02-5, Titograd, 12.1.1980.

mir i bezbjednost u čitavom svijetu, da predstavlja kršenje osnovnih normi i principa međunarodnog prava, da se intervencija uklapa u hegemonističku politiku globalnih strateških interesa SSSR-a i da intervencija može negativno da se odrazi na jedinstvo pokreta nesvrstanih zemalja.⁷²

Republički Sekretarijat za narodnu odbranu upoznaje Izvršno vijeće SR Crne Gore da će u saradnji sa Sekretarijatom za unutrašnje poslove pripremiti *Informaciju o pitanjima za boravak vojnih obveznika u inostranstvu*.⁷³ U dopisu koji potpisuje tadašnji član Izvršnog vijeća dr Avdul Kurpejović, ukazuje se na „loše međuljudske odnose u Titogradskoj gimnaziji koji su doživjeli kulminaciju i poprimili karakter loših međunacionalnih odnosa“.⁷⁴ Izvršno vijeće Skupštine Crne Gore daje Predlog za izvođenje mobilizacijske vježbe republičkih organa i organizacija u cilju provjere pripravnosti.⁷⁵ Sekretarijat za privredu SR Crne Gore, pod oznakom „državna tajna“ i šifra „Vihor“ daje Procjenu situacije u oblasti energetike, industrije i snabdijevanja i Plan za eliminisanje eventualnih kriznih situacija. Republički komitet za Opštenarodnu odbranu i Društvenu samozaštitu (ONO i DSZ) prenosi i sprovodi odluku federalnog političkog, vojnog i partijskog državnog vrha iz Beograda o promjeni državne šifre „Vihor“ u šifru „Čelik“. Ovom odlukom je takođe skrenuta pažnja na „pooštravanje mjera budnosti i zaštite plana mjera i aktivnosti na sprečavanju i eliminisanju eventualne krizne situacije. Takođe je skrenuta pažnja da se ova šifra ne može upotrebljavati u telefonskom saobraćaju do momenta primjene plana“.⁷⁶ Ekonomska situacija u Crnoj Gori se znatno pogoršala,⁷⁷ usled permanentne nerentabilnosti privrede i vještačkog održavanja gubitaških preduzeća, što je za posledicu imalo pojačano zaduživanje u inostranstvu.⁷⁸ Pojačana aktivnost vjerskih za-

⁷² DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo br. 1/1-5 od 11.1.1980.

⁷³ DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo br. 06-105/1 od 20.3.1980.

⁷⁴ DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo od 28.1.1980.

⁷⁵ DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo od 18.3.1980.

⁷⁶ Odluku potpisuje sekretar Vukola Vasiljević, DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo Državna tajna 02-13, Titograd 21.3.1980.

⁷⁷ „Dok je svaki Jugosloven 1982. godine dugovao 822 dolara, svaki Crnogorac je dugovao 1.566 dolara. Najveći dio duga, odnosno 48%, odnosio se na kredite za industrijsku opremu, a 44,5% na finansijske kredite, koji su korišćeni za planirane investicije. Stotine miliona dolara su potrošeni kako bi se proizvodili gubici. Dug je stvoren zahvaljujući glomaznim investicijama u industriju, jer se 51% ukupnog duga odnosilo na Kombinat aluminijuma, Željezaru i TE „Pljevlja“. Turizam je učestvovao sa svega 1% duga, a donosio je 25% deviznih prihoda Crne Gore. Na ovom poređenju se uviđa pogrešnost investicija i prosipanja stotina miliona dolara u nerentabilnu industriju.“ – Dragutin Papović, *Ekonomija rasipništva (odlike crnogorske ekonomije 1945–1989)*. <https://montenegrina.net/>

⁷⁸ U samo dva planska perioda 1976–1986, zaključeno kredita u inostranstvu u iznosu od jedne milijarde i 137 miliona tadašnjih američkih dolara, tako da je na kraju 1985 godine, spoljni dug Crne Gore iznosio 836 miliona dolara – prema: Branko Filipović, *Slom crnogorske privrede osamdesetih godina XX vijeka*, CKG, Danilovgrad 2005, str. 56.

jednica u Crnoj Gori bila je razlog da republička vlast tome posveti više pažnje. Tokom 1983. godine time su se prvo bavili opštinski komiteti (OK) Saveza komunista (SK), a u oktobru 1983. godine u Predsjedništvu Centralnog komiteta (CK) SK Crne Gore održana je rasprava o aktuelnim idejno-političkim pitanjima djelovanja vjerskih zajednica u Crnoj Gori. Potom su definisani pravci djelovanja SK. Predsjedništvo CK SK je obavezalo OK i osnovne organizacije SK da se aktivnije odnose prema pitanjima ispoljavanja i djelovanja vjerskih zajednica, posebno kada su u tome kršile Ustav i zakonske propise.⁷⁹ Navedeno je šta je u SK urađeno na realizaciji zaključaka od 1983. godine, kao i neka karakteristična djelovanja i ponašanja vjerskih zajednica u Crnoj Gori. Aktivnost vjerskih zajednica u cjelini, uključujući i miješanje u politiku, bila je sve više vidljiva i izražena. Iako su se oblici zloupotrebe vjere i vjerskih osjećanja u političke svrhe donekle razlikovali kod pojedinih vjerskih zajednica, u suštini su se sveli na nekoliko zajedničkih karakteristika: veličanje uloge vjerskih zajednica i religije u životu naroda i u društvu uopšte, napadi na zvaničnu politiku prema vjerskim zajednicama i uporno ili sistematsko ignorisanje i napadi na osnovne tekovine NOB-a i socijalističke revolucije.⁸⁰

Iako teritorijalno i brojčano najmanja republika federacije, Crna Gora je predstavljala kompleksnu cjelinu prema karakteristikama društva.⁸¹ Razvijanje samostalnih institucija kulture i republike, uz narastanje ekonomskih a time i socijalnih problema nakon Titove smrti – čine „ram za sliku“ Republike Crne Gore. Ovaj istorijski ekskurs je neophodnost, kako bi se bolje razumjela kasnija „dešavanja naroda“⁸² i manipulisanje populizmom.

⁷⁹ Nakon gotovo dvogodišnjeg rada. Komisija za idejni i teorijski rad CK SK Crne Gore predstavila je početkom 1985. godine dokument Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u Crnoj Gori i aktivnost Saveza komunista. - DACG, 411, k. 45, Saziv za sjednicu Komisije CK SK Crne Gore za idejni i teorijski rad, Titograd, I. II 1985.

⁸⁰ Radenko Šćekić, Jugoslavija: poglavlje 1980–1991, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2021, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980–1990“ u „Socijalističke republike i autonomne pokrajine za/protiv Jugoslavije“, str. 259–310;

⁸¹ „Mada pod komunističkim režimom, u društvu je bilo sačuvano sjećanje na plemensko uređenje sa početka vijeka, koje se preplitalo sa posleratnim društveno-političkim inženjeringom komunističke partije. Posledice građanskog rata koji se vodio uporedo sa narodnooslobodilačkim - ostavile su duboke podjele u crnogorskom društvu. Takode, procentualno najveći broj uhapšenih po liniji IB-a, nagla industrijalizacija i migracije selo-grad; kreiranje „odozgo“ iz vrha vlasti i partije crnogorskog identiteta, umnogome su usložnjavali crnogorsku realnost“. Više u Radenko Šćekić, Jugoslavija: poglavlje 1980–1991, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2021, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980–1990“ u „Socijalističke republike i autonomne pokrajine za/protiv Jugoslavije“, str. 259–310;

⁸² A u seriji mitinga koji su uslijedili 1988. i 1989. godine, jedan je posebno uznemirio crnogorsku, ali i jugoslovensku javnost. Organizovan je 25. januara 1989. pred zgradom Skupštine opštine Plav, a na njemu je došlo do totalne nacionalne podijeljenosti Crnogoraca i Srba na jednoj, i Muslimana i Albanaca na drugoj strani. Time je ionako napeta politička si-

Zaključna razmatranja

SFRJ kao složena tvorevina i, pored Sovjetskog Saveza, jedan od najvećih društvenih eksperimenata u svjetskoj historiji, već nakon nekoliko decenija svoga postojanja počela je pokazivati znake kraja i raspada. Nakon politički turbulentnih dešavanja tokom 70-ih godina XX vijeka, MASPOK-a u Hrvatskoj, smjene liberala u Srbiji, vanrednog stanja na Kosmetu⁸³ i donošenja Ustava 1974. godine, uz permanentnu ekonomsku krizu, nelikvidnost privrede, zaduživanje – SFRJ je ušla u osmu deceniju sa sve većom društvenom neizvjesnošću. Odlazak Josipa Broza Tita,⁸⁴ koji je uz Savez komunista i JNA bio jedan od ključnih kohezionih faktora jugoslovenske konfederacije (kakva je uistinu vremenom postajala), dodatno je otežao ionako nezavisan položaj SFRJ. Jugoslovenska narodna armija (JNA) je proizašla iz Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NVOJ) koja je formirana za vrijeme Drugog svjetskog rata pod vođstvom i kontrolom KPJ.⁸⁵ Vojska je osim po-

tuacija u Crnoj Gori dobila još jednu nepredviđenu dimenziju – međukonfesionalnu i međuetničku. Tog dana glavnu plavsku ulicu podijelila je nacionalna netrpeljivost. Na jednoj strani ulice stajali su Crnogorci i Srbi, zahtijevajući neopozive ostavke opštinskih „moćnika“, skandirajući ime S. Miloševića, a na drugoj mještani albanske i muslimanske nacionalnosti, izražavajući podršku tim istim funkcionerima i tada masovno prozivanom S. Šuvaru. Miting je prijetio da se pretvori u pravi međunacionalni obračun, pa je i Skupština SR Crne Gore uputila apel radi smirivanja tenzija. Učesnici mitinga, Crnogorci/Srbi na jednoj, i Muslimani i Albanci na drugoj strani – svaki sa svojim zahtjevima i parolama i jedni i drugi klicali Jugoslaviji i bratstvu i jedinstvu, ali i to – odvojeno. Parole su bile u parovima: „Slobo, slobodo“ (Crnogorci), „Stipe Šuvar“ (Muslimani i Albanci), „Čekaćemo do zore“ (Crnogorci), „Uzalud čekate“ (Muslimani i Albanci), „Čekaćemo Nikšićane“ (Crnogorci), „Doći će Rožajci“ (Muslimani i Albanci), „Nesposobni napolje“ (Crnogorci), „Ovi su nam dobri“ (Muslimani i Albanci). Nadvikivanje je nastavljeno i činilo se da je samo prisustvo velikog broja milicionera, koji su dok se veče približavalo i razdvojili suprotstavljene strane, sprečavalo da dođe do ekscesa („Pobjeda“, 26. januar 1989, strana 3). Vidjeti i u: Branko Kostić, „1991. da se ne zaboravi“, Filip Višnjić/Obodsko slovo, Beograd 1996, str. 195; Radenko Ščekić, Jugoslavija: poglavlje 1980–1991, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2021, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980–1990“ u „Socijalističke republike i autonomne pokrajine za/protiv Jugoslavije“, str. 259–310;

⁸³ Momčilo Pavlović, „Kosovo za vrijeme autonomije, 1974–1990“, u: *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama*, ur. Charles W. Ingraio, Gary B. Choen, Sarajevo, 2010, 59–62.

⁸⁴ Kako se navodi u procjeni CIA NIE 15-67 od 13. aprila 1967, „državom apsolutno vlada Tito kao šef disciplinovane Komunističke partije“, Dragan Bisenić, *Od nacionalnog idealizma do nacionalne tragedije – CIA i Jugoslavija (1948–1990) – dokumenti*, Klub plus, Beograd 2021, str. 274.

⁸⁵ Služba državne bezbjednosti SFRJ je izračunala da se krajem 1972. u inostranstvu nalazilo više od 511.000 jugoslovenskih vojnih obveznika, odnosno „više od 850 bataljona ili 40–50 divizija, odnosno pet-šest armija“. To znači da se na radu u inostranstvu nalazi oko 65 % ratnog sastava JNA – kaže se u jednom povjerljivom dokumentu Predsjedništva SFRJ iz decembra 1972. godine. – prema P. Simić/Despot, n.d.

bjede u ratu osigurala i uspostavljanje komunističke vlasti u poslijeratnoj Jugoslaviji oštrim obračunom sa svim „klasnim“ i „narodnim neprijateljima“.⁸⁶ Svoj status vojska je potvrđivala i u razdoblju nakon raskida sa SSSR-om⁸⁷ krajem četrdesetih i početkom pedesetih, kad je opasnost za Jugoslaviju dolazila sa istoka. Vojska zatim u cijelom nizu spoljnjih i unutarnjih kriznih situacija potvrđuje svoju važnost za stabilnost Jugoslavije, kao 1956, 1968, kada je ponovo zaprijetila opasnost s istoka, zatim 1968, 1971. i 1981. kada su se nestabilnosti i problemi⁸⁸ pojavili u samoj zemlji.⁸⁹ Bez obzira na više-decenijsko isticanje zvaničnog narativa, koji je unijet i u ustavne temelje zemlje, istorijsko iskustvo je pokazalo da nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije riješeno.⁹⁰ Obavještajne procjene sadrže najznačajnije zaključke o dešavanjima, ličnostima, analizama i preporukama. Tokom osamdesetih godina, unutar američkih i britanskih obavještajnih i diplomatskih institucija stvara se novi korpus znanja koji će postati temelj za oblikovanje njihovih politika u trenutku eskalacije krize jugoslavenske države krajem osamdesetih i početkom devedesetih⁹¹ Analize CIA⁹² i The Foreign and Commonwealth Office, predstavljale su osnov za kreiranje spoljne politike SAD⁹³ i Velike Britanije. Njemački BND je, pak, tradicionalno, decenijama, uz pojačanu aktivnost nakon Titove smrti, uspješno radio na razbijanju SFRJ. Analiza CIA poznata kao 15-90 iz 1990. je definitivno predviđjela buran jugoslovenski rasplet.⁹⁴

⁸⁶ Više u: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991*, Naklada Pavičić, Zagreb 1998, str. 189. S. P. Ramet, n.d.

⁸⁷ Otopljenje odnosa sa Moskvom i priznanje Istočne Njemačke donijelo je komunističkoj Jugoslaviji sovjetsko-istočnonemačke kredite u vrijednosti od 250 miliona dolara (D. Bisenić, str. 200). Međutim, jugoslovenska zavisnost od zapadne pomoći je prioritetna u odnosima Beograda sa Moskvom i „ulogom koju zemlja ima na međunarodnoj sceni“. Slobodan Janković Osvrt, <http://repozitorijumips.rs/910/1/Ni-42-14.pdf>

⁸⁸ „Samo u periodu 1981–1983. otkriveno je 169 tajnih organizacija koje su obuhvatile 1.097 vojnika JNA albanske nacionalnosti, ekstremne u svojim namjerama i aktivnostima. Tako su u garnizonu u Koprivnici vojnici albanske nacionalnosti planirali trovanje cijankalijem hrane vojnicima, a u Vipavi trovanje vode. U Mostari su planirali zapaliti hangare, gorivo i avione i sa zaplijenjenim naoružanjem i opremom probiti se prema Kosovu. Takođe je otkrivena grupa od osam pitomaca (albanske nacionalnosti) vojne akademije u organizovanju bjekstva sa oružjem“ - B. Mamula, n.d. str. 43.

⁸⁹ Više u: Davor Marijan, „Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja“, *Polemos*, 9 (17), 2006, 27.

⁹⁰ Ustav SFR Jugoslavije, Ustavi Socijalističkih Republika i Pokrajina, Beograd, 1974, 3-4.

⁹¹ B. Kasalo, n.d. str., str. 4

⁹² Procjene Cije i Nacionalne obavještajne zajednice SAD od oktobra 1990. govorile su o skorom raspadu zemlje. Prema Živorad Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, FPN, Beograd, 2007, strana 43, 48.

⁹³ U ključnom momentu za opstanak SFRJ, SAD su obustavile finansijsku podršku saveznoj vladi. R. Nakarada, n.d. str. 24

⁹⁴ Nacionalni obavještajni oficir za Evropu, Marten van Hojven. Istoričar po obrazovanju i diplomac Pravnog fakulteta na Jejlu, održao je u novembru 1989. konferenciju na kojoj

Ekonomsku situaciju i socijalni mir je donekle obezbijedila vlada Ante Markovića na kraju decenije.⁹⁵

Godine prije i nakon smrti J. B. Tita bile su turbulentan društveno-ekonomski period SFRJ. Taj period karakterišu ekonomski problemi,⁹⁶ nerentabilnost privrede, državni dug,⁹⁷ nezaposlenost i nedostatak namirnica široke potrošnje,⁹⁸ kao i nefunkcionalnost složenog državnog uređenja sa elementima konfederalizma. Neredi i sukobi u AP Kosovo i Metohija su generisali i ostale prikrivene nacionalizme. Federalna vlada i bezbjednosne službe su nastojale da u formi tajnih državnih planova i šifri preventivno djeluju u slučaju ugrožavanja državnog poretka i integriteta države, bilo spolja ili iznutra. Analize i uticaj spoljnih faktora, ambasada i obavještajnih službi, odlikavali su strukturalne, međunacionalne i ekonomske probleme SFRJ. Naravno, raspad Druge Jugoslavije⁹⁹ i ratovi 90-ih nisu samo lokalna, balkanska karakteristika, već su proizvod i posledica širih agendi¹⁰⁰ i globalnih i globalističkih implikacija.

se raspravljalo o budućnosti Istočne Evrope. Eksperti su zaključili da će biti neophodno američko prisustvo u istočnoj Evropi, a Jugoslavije u izvještaju bilo je kratko, ali upozoravajuće. „U Jugoslaviji je politička zajednica razbijena. Postoji značajna opasnost od haosa i građanskog rata. Više u: D. Bisenić, n.d.

⁹⁵ „Vlada Ante Markovića je uspjela zaustaviti inflaciju i povećati zarade. Inflacija je smanjena sa 56% mjesečno u decembru 1989. godine, na 2,4% u martu 1990. Devizne rezerve su povećane u istom periodu sa 5,4 na 8,5 milijardi američkih dolara. Zarade zaposlenih su bile tako visoke, da ni do danas u većini republika nisu dostignute ni nakon dvije decenije (osim u Sloveniji i Hrvatskoj).“ – prema Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb 2003, str. 36.

⁹⁶ U strogo povjerljivoj informaciji Saveznog zavoda za društveno planiranje od 12.12.1979. upućenoj Predsjedništvu SFRJ, istaknuto je „da se ekonomija nalazi na rubu bankrotstva na osnovu analize platnog bilansa republika i pokrajina... da su devizne rezerve na niskom nivou a državni dug značajno uvećan.“ – P. Simić/Despot, n.d. str. 520-522

⁹⁷ Porast zaduženja SFRJ eskalirao je naročito između 1975. i 1980. godine, kada je spoljni dug porastao na oko 16 milijardi američkih dolara. Uoči raspada SFRJ, spoljni dug (glavnica bez kamate) iznosio je na kraju 1991. godine više od 15 milijardi dolara. Države nastale poslije raspada SFRJ 2015. imaju ukupan spoljni dug od oko 145 milijardi američkih dolara (oko 133 milijarde evra), što je devet puta više nego krajem 1991. godine. Više na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/342902/Specijalni-dodaci/Dugovi-drzava-bivse-SFRJ-sa-15-na-145-milijardi-dolara> 16. 3. 2019.

⁹⁸ Država nije mogla uvoziti dovoljno nafte za potrebe stanovništva, pa je 3. maja 1979. uveden zakon prema kojem su u određene dane mogli voziti samo vlasnici automobila sa parnim, odnosno neparnim registarskim tablicama. Tačkice, bonovi i vaučeri su uvedeni radi ograničavanja prodaje robe široke potrošnje, životnih namirnica, tokom prve polovine 80-ih godina. Bonovi za gorivo su konačno ukinuti 1. 1. 1985. godine. Više u: „Pravilo par-nepar“ <https://www.vecernji.hr/vecernji60/pravilo-par-nepar-ogranicenje-voznje-za-stednju-goriva-1319363>

⁹⁹ Raspad SFRJ od „istorijski predeterminisanog raspleta“ do „kao prirodna posledica njenog vještačkog karaktera“, predstavlja inspiraciju za različita sagledanja i zaključke. Više u: R. Nakarada, n.d. str. 16.

¹⁰⁰ Izvještaj CIA koji je procurio u javnost 1990. godine, a koji predviđa raspad Jugoslavije

Radenko SCEKIC

STATE CODES AND PLANS OF THE SFRY IN THE CONTEXT OF INTENSIFIED INTERETHNIC RELATIONS IN THE 1980s

Summary

The SFRY, as a complex entity and—alongside the Soviet Union—one of the largest social experiments in modern world history, began to show signs of disintegration after only a few decades of existence. Following politically turbulent developments during the 1970s, including the Croatian Spring (MASPOK) in the Socialist Republic of Croatia, the ousting of liberal leaders in the Socialist Republic of Serbia, the imposition of emergency measures in Kosovo, and the adoption of the 1974 Constitution, the SFRY entered the 1980s amid growing economic crisis, insolvency, foreign debt, and systemic instability. The death of Josip Broz Tito—who, along with the League of Communists and the Yugoslav People's Army (JNA), represented a key cohesive factor of the Yugoslav confederation (which the state had effectively become over time)—further complicated an already precarious situation. The JNA evolved from the Yugoslav Partisan Army (the National Liberation Army of Yugoslavia) formed during World War II under the leadership and control of the Communist Party of Yugoslavia (CPY). In addition to securing victory in the war, the army enabled the establishment of communist rule in postwar Yugoslavia through a ruthless campaign against so-called “class enemies” and “enemies of the people.” The army solidified its role after the Tito–Stalin split in the late 1940s and early 1950s, when the primary threat to Yugoslavia came from the East. The military continued to prove its importance during numerous external and internal crises, such as in 1956 and 1968 when external threats reemerged, and in 1971 and 1981 when domestic unrest intensified. Despite decades of official rhetoric embedded in the very constitutional foundations of the country, historical experience demonstrated that the national question in Yugoslavia remained unresolved. Intelligence assessments contained crucial conclusions about political developments, key figures, analytical evaluations, and strategic recommendations. During the 1980s, a new body of knowledge emerged within U.S. and British intelligence and diplomatic institutions, which would form the basis for shaping their foreign policies during the escalation of the Yugoslav crisis in the late 1980s and early 1990s. Analyses produced by the CIA and the Foreign and Commonwealth Office (FCO) became instrumental in the development of American and British foreign policy. Meanwhile, Germany's Federal Intelligence Service (BND), traditionally active for decades

u roku od osamnaest meseci, kao i memoari lorda Ovena u kojima se navodi inicijativa Holandije koja, polazeći od zaključka da se Jugoslavija ne može održati, predlaže da se koriguju unutrašnje granice između Srbije i Hrvatske da bi se izbegao rat. - Dejvid Oven, *Balkanska odiseja*, Beograd 1996, Radio B92, str. 56–59; R. Nakarada, 25.

and particularly after Tito's death, worked effectively toward the dissolution of the SFRY. The CIA's well-known 15-90 analysis from 1990 definitively predicted a turbulent Yugoslav unraveling. The years before and after Tito's death were marked by persistent economic challenges, an unprofitable industrial base, growing debt, high unemployment, and shortages of consumer goods. The dysfunction of the complex state structure with confederal elements, combined with unrest in Kosovo and Metohija, further inflamed suppressed nationalist movements. In response, the federal government and state security services attempted to maintain state integrity and order through the creation and implementation of secret plans and codes, intended for activation in case of internal or external threats. Of course, the disintegration of the Second Yugoslavia and the wars of the 1990s were not merely local or Balkan phenomena, but also the product and consequence of broader global agendas and geopolitical implications.

IZVORI I LITERATURA

Arhivi s mrežnim pristupom:

CREST (the CIA Records Search Tool), National Archives at College Park, Maryland <https://www.cia.gov/library/readingroom/>

Open Society Archives, Central European University, Budimpešta, Research Institute (RFE/RL Research Institute), Background Reports,

Ujedinjeno Kraljevstvo London, The National Archives (TNA)

FCO 28, Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office: Northern Department and East European and Soviet Department

ARHIVI I DIGITALNI ARHIVI

DACG CK SK CG, Strogo poverljivo br. 02-5, Titograd, 12.1.1980.

DACG fond Izvršno vijeće, od 8.1.1980, Strogo poverljivo br. 0301-4.

DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo br. 06-105/1 od 20.3.1980.

DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo br. 1/1-5 od 11.1.1980.

DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo Državna tajna 02-13, Titograd 21.3.1980.

DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo od 18.3.1980.

DACG fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo od 28.1.1980.

DACG, 411, k. 45, Saziv za sjednicu Komisije CK SK Crne Gore za idejni i teorijski rad, Titograd, 1985.

DACG, fond Izvršno vijeće, Državna tajna f.3, br. 041-55/1 od 8.6.1979.

DACG, fond Izvršno vijeće, Strogo poverljivo, br. 02-5 od 12.1.1980.

DACG, Izvršno vijeće SR Crne Gore

TNA, FCO 28/5191, „Yugoslavia Annual Review for 1981.”, 11. 01. 1982.

CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo”, 23. 3. 1982.

(https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf) , 1

- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo”, 22. 9. 1982. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf), 2.
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems”, Information, 14. 9. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf)
- TNA, FCO 28/4235, „Internal Situation in Yugoslavia”, „The Dress Rehearsal”, 30. 01. 1980.
- TNA, FCO 28/4235, „Internal Situation in Yugoslavia”, „The Internal Situation”, 23. 01. 1980.
- HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „Yugoslav Central Committee Discusses Kosovo, Party Problems”, 24. 11. 1981, 2.
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems”, Information, 14. 9. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf),
- Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: Open Society Archives, Budapest: Records of Radio Free Europe: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „The Kosovo Events in Perspective”, 28. 4. 1981, 2-4
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Unrest in Kososvo Subsides”, 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371967.pdf)
- Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude Toward Albania Suggested”, 18. 5. 1981, 2;
- Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude Toward Albania Suggested”, 18. 5. 1981, 5;
- Fond za otvoreno društvo Budimpešta, Arhiva snimaka: HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, „Slovenian Leader against Draconian Prison Sentences in Kosovo”, 28. 9. 1981, 2-3.
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: The Strains Begin To Tell”, An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 5-6.; Kasalo, 140;
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: The Strains Begin To Tell”, An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 6.
- CREST, NACP, „Yugoslavia: The Hardline Response”, Memorandum, 11. 6. 1984. (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP-85T00287R001100240001-5.pdf>), 1.
- TNA, FCO 28/6369, „Yugoslavia: Leading Personalities”, 23.
- TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia”, 8. 2.1982, 3.
- TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia”, 8. 2.1982, 4.
- TNA, FCO 28/5221, „Religion in Yugoslavia”, 8. 2.1982, 8-9.
- CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism”, An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 4-7.

CIA: CREST, NACP, „Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism”, An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 12.

KORIŠĆENA LITERATURA:

- Aleksandra Đurić Bosnić, *Kultura nacije: između krvi i tla*, University press, Sarajevo 2016, str. 21.
- Ante Batović, Branko Kasalo, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, *Časopis za suvremenu povijest*, v ol. 44, no. 1, Zagreb 2012.
- Bougarel, Xavier (2009). „Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana“. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Branko Filipović, *Slom crnogorske privrede osamdesetih godina XX vijeka*, CKG, Danilovgrad 2005.
- Branko Kasalo, *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980–1987*, Sveučilište u Zadru, Zadar 2017.
- Branko Kostić, „1991. da se ne zaboravi“, Filip Višnjić/Obodsko slovo, Beograd 1996.
- Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica 2000.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. III, Nolit, Beograd 1988.
- Davor Marijan, *Jugoslavenska narodna armija – važnija obilježja*, *Polemos*, 9 (17), 2006.
- Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.
- Dejvid Oven (1996), *Balkanska odiseja*, Beograd, Radio B92, Dušan Bilandžić (1979), *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Glavni procesi, Zagreb, Školska knjiga.
- Dragan Bisenić, *Od nacionalnog idealizma do nacionalne tragedije – CIA i Jugoslavija (1948–1990) – dokumenti*, Klub plus, Beograd 2021.
- Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, knjiga druga, Beograd, 1987.
- Dragovic-Soso, Jasna (2002), *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London, Hurst & Compan.
- Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005*.
- Grandits, Hannes (2009). „Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Prespektive odozgo i odozdo“. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991*, Naklada Pavičić, Zagreb 1998.
- Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa*, Podgorica, CID.
- Jirgen Elzser, *Ratne laži*, Jasen, Beograd 2004.
- Milivoj Bešlin, „Liberalna koalicija“ između saradnje i nerazumevanja: odnos političkih elita Srbije i Hrvatske 1969.-1971, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*.
- Mira Beham (1997), *Ratni doboši*, Beograd, Miona.

- Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian*, New York 1998, Columbia University Press.
- Momčilo Pavlović (pr.). *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Fakultet bezbednosti: Službeni glasnik, 2009.
- Momčilo Pavlović, Kosovo za vrijeme autonomije, 1974–1990, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, ur. Charles W. Ingrao, Gary B. Choen, Sarajevo, 2010.
- Osman Grgurević ur. (2011). *Vjersko i kulturno u nacionalnom identitetu Muslimana Crne Gore*. Podgorica: Matica muslimanska Crne Gore.
- Pero Simić/Zvonimir Despot, *Tito strogo poverljivo*, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Petar Ristanović, *Listovi Srpske pravoslavne crkve i „Kosovsko pitanje“ 1980–1982*, Baština, 35, 2013.
- Radenko Šćekić, *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2021, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980–1990“ u „Socijalističke republike i autonomne pokrajine za/protiv Jugoslavije“.
- Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*. Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb 2009.
- Ustav SFR Jugoslavije, *Ustavi Socijalističkih Republika i Pokrajina*, Beograd, 1974.
- Velikonja, Mitja (2003). *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press.
- Vukman, Peter, “The British Foreign Office on Yugoslav-Greek Relations Between 1949 and 1967”, in: Metin Ünver (Ed.). *Turkey & Serbia: Changing Political and Socio-Economic dynamics in the Balkans*, International Balkan Annual Conference Book Series (6), (Istanbul University 2018).
- Živorad Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, FPN, Beograd, 2007.

INTERNET IZVORI:

- „Dugovi država bivše SFRJ” www.politika.rs/ 16. 3. 2019.
- „Pobjeda”, 26. januar 1989.
- „Pravilo par-nepar” <https://www.vecernji.hr/vecernji60/pravilo-par-nepar-ograncenje-voznje-za-stednju-goriva-1319363>
- „Vihor“ javna tajna, https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:280173-vihor-javna-tajna 30.04.2010.
- „Čemu služe dvostruki standardi“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 11643, 25. I. 1980.
- „Poziv Hrvatima u domovini i širom svijeta“, *Hrvatska revija*, 117/1980.
- Adnan Prekić, „Neprilagođeni totalitarizam“, <https://portalanalitika.me/> 20. 4. 2019.
- Afera depeša: da li je otkrivena državna šifra, više u: <https://www.monitor.co.me/afera-depeša-da-li-je-otkrivena-dravna-ifra/>
- Britanski Parlament: House of Commons Foreign Affairs Committee Foreign Policy Aspects of the War against Terrorism <https://www.parliament.uk/>
- Dragutin Papović, *Ekonomija rasipništva (odlike crnogorske ekonomije 1945–1989)* <https://montenegrina.net/>

<https://sr.wikipedia.org/> ;

NIN, br, 2690, 18. jul, 2002, www.nin.co.yu/2002-07/18/24142.html.

Službeni sajt Britanske vlade: <https://www.gov.uk/>

Slobodan Janković Osvrt, <http://repozitorijumips.rs/910/1/Ni-42-14.pdf>